

Shahid Beheshti University
Faculty of Literature and Human Sciences
Department of History

Journal of History of Iran

Vol 17, No 1, Spring & Summer 2024

ISSN: 2008-7357

E-ISSN: 2588-6916

DOI: <https://doi.org/10.48308/IRHJ.2024.234712.1299>

Research Paper

The Commercial Results of the Relations between the Rulers of Kerman and the Local Rulers of the Persian Gulf during the 5th and 6th Centuries AH

1. Jamshid Roosta, 2. Elham Mohammadi Badizi

1. Associate professor, Department of History, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran;

Email: jamshidroosta@uk.ac.ir

2. Master of Islamic History of Iran, Shahid Bahonar University of Kerman, Kerman, Iran: Email: eli_history@yahoo.com

Received: 2024/02/05 PP 31-54 Accepted: 2024/06/07

Abstract

With the formation of the Saljuqid government in Kerman during the 5th century AH, especially since the Saljuq king Turanshah, a significant transformation gradually took place in the economic structure of the southern regions of Iran and the trade between the ports and islands of the Persian Gulf, and foreign commercial centers, such as India and China. Therefore, the present article, using the historical method and library studies, aims to analyze the results of the relations between the Saljuq rulers and the local Rulers of the Persian Gulf on the trade situation in the southern regions of Iran. The research findings indicate that the support of the Saljuqid support of the kings of Bani Qaisar of Kish strengthened their political power and caused this island to become more prosperous and replace Siraf.

Keywords: Persian Gulf; trade; trade route; Kish rulers; Saljuqs of Kerman.

Citation: Roosta, Jamshid, and Elham Mohammadi Badizi. 2024. *The Commercial Results of the Relations between the Rulers of Kerman and the Local Rulers of the Persian Gulf during the 5th and 6th Centuries AH*, Journal of History of Iran, Autumn and Winter, Vol 17, no 2, PP 31-54.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Introduction

Commercial centers in the Saljuq era were cities, ports, and islands that were both directly controlled and commanded by the Saljuq ruler in Kerman, or because of the authority of this dynasty, the rulers of the ports and islands of the Persian Gulf were forced to obey. In both cases, many revenues flowed to the court of this government. Among them, the share of ports and islands, such as Bandar Tiz, Old Hormuz, and Kish Island, which were under the control of this family, is significant. Therefore, the main question of the current research is the role of the Saljuqs of Kerman in the commercial prosperity or stagnation of the Persian Gulf (especially Kish Island) and the trade route between the islands and ports of this waterway with the commercial centers in Kerman and the Indo-Chinese subcontinent. This article is, on the one hand, addressing a neglected issue, namely the political-economic impact of the Saljuq rule of Kerman on the commercial prosperity or stagnation of the Persian Gulf during the fifth and sixth centuries, and on the other hand, examining the actions of King Turanshah and King Arslanshah I of Saljuq in The relationship with the rulers of the islands and ports of this bay is similar to the kings of Bani Qaisar (princes of Kish).

Methodology

In the present research, the research method is historical with a descriptive and analytical approach. The materials extracted from first-hand sources and new research are organized according to the type of subject and chronological sequence, and then the data of the sources and sources are evaluated based on historical criteria and the authenticity of the materials based on preference for documents or the reliability of the narrator. In the end, using the law of conformity and the rule of rational choice, the opinions of historians and researchers are criticized, and the content is written while presenting new opinions.

Result and Discussion

The support of the Saljuqs of Kerman to the kings of Bani Qaisar provided the means to consolidate their political power. It caused this island to become more and more prosperous and gain the former position of Siraf. Countless commercial goods worldwide were brought to Kish that day and exchanged between merchants and tradesmen. Based on the materials provided by the local chronicles of Kerman and especially the works of the famous historian Afzal

al-din Abu Hamid Kermani, as mentioned in the text, The Indian subcontinent is one of the regions where most commercial goods are exchanged between its ports and islands and ports such as Kish and Tiz. With the control of the Saljuqs of Kerman over the port of Tiz and the island of Kish, a new route was found for the exchange of commercial goods within the territory of the Saljuqs of Kerman with the Persian Gulf. Many goods came from this route and through the commercial centers of Kerman such as Narmashir, Bam, Khabis, Bardsir, Kohbanan, etc. were exchanged. As a result of the increasing efforts of the Saljuqs of Kerman, Qomadin in Jiroft turned into one of the international merchants, and according to the local chronicles of Kerman, traders and merchants of many different nations, including Indians, Chinese, and Egyptians, Abyssinians, Armenians, and Zanzibars bought Business room. They were engaged in business in this commercial port.

Conclusions

By reflecting on the local chronicles of Kerman and the geographical sources discussed in the text, it can be seen that the peak of this commercial prosperity is related to the reign of some Saljuq rulers of Kerman, such as King Turanshah I and King Arslanshah I, which is roughly between the second half of the fifth century and the first half of the sixth century, they ruled over the regions of Kerman, Hormuz, Oman and Makran. Of course, it is also necessary to state that the authority of the Saljuqs over Kerman and their efforts for the economic prosperity of this area, especially the commercial centers in Kerman and the ports and islands of the Persian Gulf, were not permanent, and factors such as the political, social and economic disturbances of the late Saljuq era. The reason for the challenges between the sons of Toghrilshah over the throne of Kerman, as well as the invasion of Oghuz Turkmen to Kerman and their killing and looting, caused insecurity and, as a result, the economic stagnation of the commercial centers.

دانشگاه شهید بهشتی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه تاریخ

DOI: <https://doi.org/10.48308/IRHJ.2024.234712.1299>

مقاله پژوهشی

نتایج تجاری مناسبات حکام کرمان و امرای محلی خلیج فارس (قرون پنجم و ششم ه.ق)

۱. جمشید روستا، ۲. الهام محمدی بادیزی

۱. دانشیار گروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران، رایانامه: jamshidroosta@uk.ac.ir
۲. کارشناسی ارشد تاریخ ایران اسلامی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شهید باهنر کرمان، کرمان، ایران، رایانامه: eli_history@yahoo.com

دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۶ صص ۳۱-۵۴ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۴/۰۸

چکیده

با تسلط سلجوقیان بر ایالت کرمان و شکل‌گیری حکومت سلاجقه کرمان طی قرن پنجم قمری و به‌ویژه از زمان قدرت‌گیری ملک تورانشاه سلجوقی در این سرزمین، به‌تدریج تحولی مهم در ساختار اقتصادی نواحی جنوبی ایران و تجارت میان بندر و جزایر خلیج فارس با سایر مراکز تجاری بیرون از مرزهای ایران، نظیر بنادر شبه‌قاره هند و چین صورت پذیرفت. سیراف که تا این زمان مهم‌ترین نقش را در تجارت ایران، هند و چین داشت، با تسلط ملک تورانشاه سلجوقی بر جزیره کیش و تلاش برای رونق تجاری این جزیره، به مرور جایگاه خود را از دست داد؛ روندی که در عهد جانشینان ملک تورانشاه نیز دنبال شد. از همین رو، نوشتار حاضر با کاربست روش تاریخی و شیوه توصیفی-تحلیلی و همچنین با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای، بر آن بوده است تا ضمن اشاره به پیشینه تجاری خلیج فارس قبل از رونق یافتن جزیره کیش، نتایج روابط حکام سلجوقی و امرای محلی خلیج فارس بر وضع تجارت نواحی جنوبی ایران را مورد واکاوی قرار دهد و پاسخی برای پرسش ذیل بیابد: نقش سلجوقیان کرمان در رونق یا رکود تجاری خلیج فارس (به‌ویژه جزیره کیش) چه بوده و خط سیر تجاری میان جزایر و بندر این آبراه با مراکز تجاری درون کرمان و شبه‌قاره هند و چین چگونه بود؟ یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که حمایت سلجوقیان کرمان از ملوک بنی‌قیصر کیش، نه تنها موجبات تحکیم قدرت سیاسی آنها را فراهم کرد، بلکه باعث گردید این جزیره رونق تجاری روزافزونی بیابد و جایگاه پیشین سیراف را از آن خود سازد. از همین رو، با تسلط سلجوقیان بر کیش، هرمز و بندر تیز (تیس)، خط سیری جدید برای رد و بدل کردن کالاهای تجاری درون قلمرو سلجوقیان کرمان با حوزه خلیج فارس و شبه‌قاره هند فراهم گردید.

واژه‌های کلیدی: خلیج فارس، تجارت، مسیر تجاری، امرای کیش، سلجوقیان کرمان.

استاد: روستا، جمشید، و الهام محمدی بادیزی. ۱۴۰۳. نتایج تجاری مناسبات حکام کرمان و امرای محلی خلیج فارس (قرون پنجم و ششم ه.ق)، مجله تاریخ ایران، پاییز و زمستان، سال ۱۷، شماره ۲، ۳۱-۵۴.

Copyright: © 2024 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

مقدمه

با روی کار آمدن و تحکیم پایه‌های سلجوقیان به همت ملک قاوردبن چغری بیگ در کرمان (تقریباً حدود سال ۴۴۲ق)، این ناحیه با موقعیت جدید و مناسبی روبه‌رو شد و حضور آنان در کرمان، نوید بهبود امنیت و به تبع آن، شرایط تجاری پررونق‌تر از دوران پیش را می‌داد؛ زیرا قاورد از بدو ورود به کرمان و تسلط بر آن، در این زمینه دست به اقدامات مهم و تأثیرگذاری زد که پس از وی نیز توسط جانشینانش دنبال شد و بدین ترتیب، شکوفایی تجاری و اقتصادی مراکز موجود در قلمرو تحت تابعیت آنها فراهم گردید. منظور از مراکز تجاری در عصر سلجوقیان، شهرها، بنادر و جزایری است که به‌طور مستقیم از جانب حاکمیت سلاجقه در کرمان کنترل و فرماندهی می‌شدند و یا اینکه به سبب اقتدار این سلسله، حاکمان بنادر و جزایر خلیج فارس را مجبور به اطاعت ساختند و در هر دو صورت عواید فراوانی را به دربار این حکومت سرازیر می‌کرد. در این میان، سهم بنادر و جزایری چون بندر تیز، هرمز کهنه و جزیره کیش که در تسلط این خاندان قرار گرفت، بسیار حائز اهمیت بوده و عوایدی که از این راه نصیبشان می‌شد، قابل توجه بوده است.

آنها به محض ورود به کرمان، توجه خاص خود را به این مناطق که همواره نقشی اساسی در تجارت جهانی و کسب ثروت ممالک داشته‌اند، مبذول داشتند و در رونق آنها کوشیدند. از همین رو، از طریق بنادر و جزایر خلیج فارس، تجارت دریایی پررونقی میان مراکز تجاری درون کرمان با سایر بنادر و مراکز تجاری بیرون از ایران، چون شبه‌قاره هند و چین صورت گرفت و در برخی تواریخ محلی کرمان نیز بدان اشاره شده است؛ موضوعی که در نوشتار حاضر با جزئیات کامل بدان پرداخته شده است. بنابراین پرسش اصلی پژوهش حاضر، عبارت است از اینکه: نقش سلجوقیان کرمان در رونق یا رکود تجاری خلیج فارس (به‌ویژه جزیره کیش) چه بوده و خط سیر تجاری میان جزایر و بنادر این آبراه با مراکز تجاری درون کرمان و شبه‌قاره هند و چین چگونه بود؟

آنچه به نگارش نوشتار حاضر ضرورت بخشیده، از یک سو پرداختن به موضوعی مغفول، یعنی تأثیر سیاسی-اقتصادی حاکمیت سلجوقیان کرمان بر رونق یا رکود تجاری خلیج فارس طی قرون پنجم و ششم قمری و از سوی دیگر، بررسی اقدامات ملک تورانشاه و ملک ارسلانشاه اول سلجوقی در ارتباط با حکام جزایر و بنادر این خلیج، نظیر ملوک بنی‌قیصر (امرای کیش) است؛ اقداماتی که خط سیر تجاری میان جزایر و بنادر این آبراه با مراکز تجاری کرمان و نواحی بیرون از ایران همچون بنادر هند و چین را دگرگون ساخت.

در پژوهش حاضر، روش تحقیق، روش تاریخی با رویکرد توصیفی-تحلیلی است. مطالب مستخرج از

منابع دست اول و تحقیقات جدید، براساس نوع موضوع و توالی زمانی تنظیم گردیده و سپس داده‌های منابع و مأخذ براساس ضوابط تاریخی و صحت و سقم مطالب براساس ترجیح به اسناد یا موثق بودن راوی سنجیده شده است. در آخر نیز با استفاده از قانون مطابقه و قاعده ترجیح عقلی، به نقد نظرات مورخان و محققان پرداخته شده و ضمن ارائه نظرات جدید، تحریر مطالب انجام شد.

بررسی درباره ادبیات پژوهشی موضوع حاضر، نشان از آن دارد که طی سال‌های اخیر، در تحقیقات جدید و ارزشمندی چون آثار محمدباقر وثوقی، به ویژه کتاب *خلیج فارس و ممالک همجوار* (۱۳۸۴) و همچنین کتاب *تاریخ سلجوقیان کرمان* (۱۳۸۷) نگاشته محسن مرسلپور، چاپ شده توسط مرکز کرمان‌شناسی، به مباحثی درباره سیاست‌های ممالک هم‌جوار خلیج فارس در زمینه‌های اقتصادی پرداخته شده است. علاوه بر کتاب‌های نام‌برده، در مقالات ذیل نیز برخی مطالبی مفید و ارزشمند ارائه شده است: «تجارت دریایی ایران در دوره سلجوقی، سده‌های ۵ و ۶ هجری (با تأکید بر نقش بندر تیز)» اثر عبدالرسول خیراندیش و مجتبی خلیفه (۱۳۸۶)؛ «تحلیل وضعیت تجارت و راه‌های تجاری کرمان در دوران حاکمیت سلجوقیان» اثر جمشید روستا و الهام محمدی (۱۳۹۴)؛ «راه‌های تجاری در عهد ایلخانی» نوشته سید ابوالفضل رضوی (۱۳۸۸)؛ «جغرافیای تاریخی خلیج فارس» اثر محمد نابیور و لقمان ملکی (۱۳۸۹)؛ «تجارت کرمان از سده ششم تا هشتم هجری، با تأکید بر جایگاه جیرفت» نوشته جواد عباسی و لیلا امیری (۱۳۹۰). علاوه بر این آثار ارزشمند، مقاله بسیار مفید «جایگاه جزیره کیش در تجارت دریایی عصر ملوک محلی بنی قیصر» اثر محمدجعفر چمن‌کار (۱۳۹۱) بدون تردید تنها نوشتاری است که به‌طور خاص و دقیق به مبحث جزیره کیش و وضعیت تجارت دریایی آن در عهد بنی‌قیصر پرداخته است.

بنابراین با مرور پیشینه پژوهشی در حوزه‌های نزدیک به موضوع مورد پژوهش در این نوشتار، می‌توان دریافت که تاکنون بخش بسیار محدودی به تجارت سلاجقه کرمان اختصاص داده شده است. مضاف بر آنکه در این آثار نقش سلجوقیان کرمان در رونق یا رکود تجاری خلیج فارس (به‌ویژه جزیره کیش) و خط سیر تجاری میان جزایر و بنادر این آبراه با مراکز تجاری درون کرمان و شبه‌قاره هند، مورد بررسی و مذاقه قرار نگرفته؛ امری که پژوهش حاضر درصدد پرداختن بدان است.

تأثیر سلجوقیان کرمان بر وضعیت سیاسی-اقتصادی بنادر و جزایر خلیج فارس

مختصری درباره سلجوقیان کرمان و نقش آنان در قدرت‌گیری امرای کیش

پس از آنکه طغرل بیگ سلجوقی در اوایل قرن پنجم قمری سلطان مسعود غزنوی را در نبرد دندانقان شکست داد، ورود ترکمانان سلجوقی به نواحی شرقی و مرکزی ایران سرعتی دوچندان یافت. طغرل بر آن شده بود تا با تقسیم نقاط مفتوحه و واگذاری فتح مناطق جدید به برادران و برادرزادگان، اولاً تسلط خود را بر نقاط فتح‌شده تثبیت کند و ثانیاً نواحی فتح‌نشده را به سرعت تسخیر کند و تحت اقتدار درآورد. بنابراین «ولایت قسمت کردند و هر یکی از مقدمان به طرفی نامزد شد. چغری‌بک که برادر مهتر بود مرو را دارالملک ساخت و خوراسان بیشتر خاص کرد و موسی بیغو به ولایت بست و هرات و سیستان و نواحی آن چندانکه تواند گشود نامزد شد و قاورد پسر مهین چغری‌بک به ولایت طبسین و نواحی کرمان [فرستاده شد]...» (راوندی، ۱۳۶۳: ۱۰۴). قاورد (حک: ۴۴۰-۴۶۶ق) با حرکت به سوی کرمان و تلاش برای فتح این منطقه طی سال‌های ۴۴۰ تا ۴۴۲ق، ابتدا بر دیالمه تسلط یافت و نواحی شمالی و غربی کرمان را تصرف کرد. همزمان با ورود وی به کرمان، بهرام‌بن لشکرستان از طرف ابوکالیجار دیلمی حاکم بود (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۲۶: ۳؛ همت کرمانی، ۱۳۶۴: ۶۰) با حضور ترکمانان در خدمت قاورد، بهرام مصلحت را در صلح با وی دید و با دادن زهر به ابوکالیجار، حکومت کرمان را تسلیم قاورد کرد (حافظ ابرو، ۱۳۷۸: ۲۳/۳؛ افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۲۶: ۴).

بدین ترتیب، مناطق سردسیر کرمان که شامل نواحی غرب و شمال غربی می‌شد، به دست ملک قاورد افتاد، اما همچنان مناطق گرمسیری این ایالت شامل بم، جیرفت، خبیص، میناب و نواحی بلوچستان که بخش عظیمی از کرمان را تشکیل می‌دادند، در دست قومی به نام «قفص» قرار داشت و به فتح قاورد درنیامده بود (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۲۶: ۵؛ محمدبن ابراهیم، ۱۳۴۳: ۴-۵) در توضیح قوم مذکور باید این‌گونه عنوان کرد که قفص‌ها در منابع مختلف تاریخی، جغرافیایی و ادبی، با نام‌های دیگری چون کوچ، کوفج، کُفج، قفس و غیره نیز معرفی شده‌اند. آنها به‌ویژه نواحی جیرفت، جبال بارز و اطراف آن را تیول خود ساخته بودند. با توجه به اینکه این نواحی بسیار حاصلخیز و پر نعمت بود و همچنین راه اصلی تجاری این عهد که از جیرفت به میناب امتداد داشت، از آن عبور می‌کرد، بنص اقتصادی کرمان در دست قوم مذکور قرار گرفته و از تپش افتاده بود (افضل‌الدین کرمانی، ۲۵۳۶: ۱۲۲-۱۲۳؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ۲/۶۹۵-۶۹۶؛ راوندی، ۱۳۸۲: ۵/۵۴۷)

ملک قاورد به منظور مقابله با ناامنی‌های داخلی کرمان، در درجه نخست به تلاش برای سرکوب این قوم

قدرتمند پرداخت. وی به حيله متوسل شد و با فرستادن جاسوسانی در میان آنان، در پی فرصتی مناسب برای حمله به آنها نشست و سرانجام موفق به سرکوبی و تسلط بر قفص‌ها گردید (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۲۶: ۶-۸؛ خبیصی، ۱۳۴۳: ۶-۹). قاورد پس از غلبه بر قفص‌ها و تسلط کامل بر کرمان، راهی فتح عمان شد و در این امر از امیر هرزمز کمک خواست تا تجهیزات این سفر را برای او فراهم سازد، اما والی عمان که «شهریاربن تافیل» نام داشت، بدون مقاومت تسلیم گردید و در آن سرزمین خطبه و سکه به نام ملک قاورد خوانده شد (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۲۶: ۹؛ خبیصی، ۱۳۴۳: ۱۰).

با روی کار آمدن و تحکیم پایه‌های سلجوقیان به همت ملک قاوردبن چغری بیگ در کرمان (تقریباً حدود سال ۴۴۲ق)، این ناحیه با موقعیت جدید و مناسبی روبه‌رو شد و حضور قاورد و فرزندانش در کرمان، نوید بهبود امنیت و به تبع آن شرایط اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی پُرونق‌تر از دوران پیش را می‌داد؛ زیرا قاورد از آغاز ورود به کرمان و تسلط بر آن، در این زمینه دست به اقدامات مهم و تأثیرگذاری زد که پس از وی نیز توسط جانشینانش دنبال شد و بدین ترتیب، امنیت اجتماعی و شکوفایی تجاری و اقتصادی مراکز موجود در قلمرو تحت تابعیت آنها فراهم گردید. البته موضوع بسیار مهم، تأثیر سلجوقیان کرمان بر وضعیت سیاسی جزایر و بنادر خلیج فارس است. بر همین اساس، باید چنین گفت که شاید بتوان تأثیرگذارترین دلیل انحطاط بندر باستانی سیراف را قدرت‌یابی حکام کیش (ملوک بنی‌قیصر) - که از جانب حکام سلجوقی حمایت می‌شدند - دانست؛ چنان‌که در *فارسنامه* ابن بلخی نیز اشاره شده است که: «سیراف در قدیم شهری بزرگ بوده است و آبادان و پر نعمت ... و مالی بسیار از آنجا خاستی و تا آخر روزگار دیلم هم برین جملت بود. بعد از آن پدران امیر کیش مستولی شدند و جزیره قیس و دیگر جزایر به دست گرفتند و آن دخل کی سیراف را می‌بود بریده گشت و به دست ایشان افتاد و رکن‌الدوله خمارتگین [از انشاء دولت سلجوقی] قوت رأی و تدبیر آن نداشت کی تلافی این حال کند و با این همه یک دو بار به سیراف رفت تا کشتی‌های جنگی سازد و جزیره قیس و دیگر جزایر بگیرد و هر بار امیر کیش او را تحفه‌یی فرستادی و کسان او را رشوتها دادی تا او را بازگردانیدند. چون حال آنجا برین گونه بود و هیچ بازرگانی به سیراف کشتی نیارست آورد از بهر ایمنی راه به کرمان یا مهربان [ماهی روبان] = حوالی بهبهان فعلی] یا دورق [در خوزستان] و بصره او گنبدند و بر راه سیراف جز چرم و زرافه و اسبابی کی پارسیان را به کار آید نیاورند و ازین سبب خراب شد» (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۳۲۸-۳۳۰). وی در ادامه اشاره کرده است که سیراف سرانجام به دست امرای کیش افتاد و آنها با لشکرکشی و ویرانی سایر مناطق تجاری خلیج فارس، مسیر تمام کاروان‌های تجاری را به سوی کیش منحرف کردند (همو، همان، همان‌جا).

آغاز شکوفایی جزیره کیش با اقتدار حکومت سلاجقه در کرمان طی قرن پنجم هجری همزمان بود. ملک قاورد سلجوقی (حک: ۴۴۰-۴۶۶ق) مؤسس این سلسله، به‌ویژه پس از از دست دادن ایالت فارس که برای مدت کوتاهی در تصرفش بود، به این مهم بیشتر پی برد که برای دستیابی به سود سرشار تجارت دریایی که در آن عهد بیشتر از آن بنادر تحت تسلط فارس بود، باید مسیرهای بازرگانی دریایی خلیج فارس و نواحی اطراف آن را به سوی قلمرو تحت اختیار خود تغییر دهد، اما به نظر می‌رسد که ملک قاورد گرچه اقدامات مهمی در زمینه شکوفایی هر چه بیشتر تجاری قلمروش انجام داد، اما این مهم در زمان جانشینان او، یعنی ملک تورانشاه تحقق یافت. بدین صورت، با تدبیر ملک تورانشاه سلجوقی (حک: ۴۷۷-۴۹۰ق)، جزیره کیش به جای بندر سیراف به عنوان مرکز تجارت خلیج فارس انتخاب شد و بدین ترتیب بود که به تدریج امرای جزیره کیش (ملوک بنی قیصر) قدرت یافتند و همواره با سایر حکام منطقه، از جمله ملوک هرمز، از لحاظ بازرگانی در رقابت بودند (بیات، ۱۳۷۴: ۲۹). و صاف الحضره شیرازی در کتاب تاریخ و صاف، بدین مهم اشاره کرده و بر آن بوده است که: «جزیره قیس که امروز از معظمات جزایر فارس است و در بسیط آفاق ذکر آن بر زبان، سایر و در هر مکان دایر... در قرون سالفه و عهد سابقه قطعه زمین خراب بوده و در میان دریایی مانند حوادث فلکی فراوان و چون غور اندیشه عقلا بی پایان به هیچ حال هیچکس در هیچ عهد عمارتی در آن جزیره چون عین محال ادراک نکرده و جز صبا و دیور صادر و واردی آنجا قدم نگذارده در عهد ملک تورانشاه بن عمادالدوله قاورد بن جغریگ که مملکت کرمان در تحت تصرف او قائم بود آن را فرضه سواحل ساخت» (وصاف الحضره شیرازی، [بی تا]: ۱۷۰/۲).

ملوک بنی قیصر که بندر تجارتی و مهم سیراف را رقیب قدرتمندی برای کیش - که محل حکومت آنها بود - می‌دیدند، از حمایت حکام سلجوقی کرمان به خوبی بهره بردند و کوشیدند سیراف را از صحنه خارج کنند و کیش را جایگزین آن سازند. بنی قیصر که از ثروت و سود فراوانی که نصیب بازرگانان سیرافی می‌شد، آگاه بودند، از هیچ تلاشی در راه اجرای هدف خود دریغ نمی‌کردند و چون در آن هرج و مرج و آشفتگی، نیرویی در برابرشان وجود نداشت، به زودی توانستند به مقصود برسند. برتری کیش بر سیراف در این زمان به دلایل مختلفی بود. نخست آنکه در کیش یک حکومت نیرومند تشکیل شده بود؛ در حالی که در این هنگام در فارس و سیراف هرج و مرج و آشفتگی حاکم بود. دیگر آنکه کیش از نظر جغرافیایی بر سیراف مقدّم و به دهانه خلیج فارس نزدیک‌تر بود و امرای کیش کشتی‌ها را مجبور می‌کردند در آنجا لنگر اندازند و باراندازی کنند. سوم آنکه حکومت کیش از نیروی دریایی قدرتمندی بهره‌مند بود (سمسار، ۱۳۳۷: ۲۶۲-۲۶۴). همچنین چنان که گفته شد، سلاطین سلجوقی کرمان نیز

از این جزیره و حکام و تجارت از مسیر آن، حمایت لازم را انجام می‌دادند. بنابراین این امر باعث شد بسیاری از بازرگانان و تجار به مناطق دیگری همچون کیش، هرمز و تیز مهاجرت کنند (بختیاری، ۱۳۵۷: ۷). بارتولد تجارت عمده این عصر با هندوستان را از طریق بندر هرمز و جزیره کیش می‌دانست که پیوسته با یکدیگر در رقابت بودند (بارتولد، ۱۳۷۲: ۱۴۶).

بدین ترتیب، می‌توان گفت که پایان قرن پنجم قمری در واقع پایان شکوفایی بندر سیراف و آغاز رونق و شکوه جزیره کیش بود که نه تنها راه‌های دریایی از کیش سرچشمه می‌گرفت و یا به آن ختم می‌شد، بلکه راه بزرگ و مهم بازرگانی شیراز به سیراف نیز به سوی کیش تغییر جهت داد و راه تازه متوجه منطقه هزو شد که بندری در مقابل جزیره کیش بود (سمسار، همان، ۲۶۶).

رونق تجاری کیش و تجارت میان قلمرو سلجوقیان کرمان با شبه‌قاره هند

در میان جزایر و بنادر تاریخی و مشهور منطقه خلیج فارس، جزیره کیش از اهمیت تجاری و اقتصادی بالایی برخوردار بود. این جزیره در اوج فعالیت‌های شکوفای تجاری‌اش که از اواخر قرن پنجم-همزمان با روی کار آمدن سلجوقیان کرمان- تا اواخر قرن هشتم قمری به مدت سه قرن به طول انجامید، بسیار پررونق و از لحاظ تجاری و بازرگانی بسیار پرتحرک بود؛ به گونه‌ای که در این دوره بسیاری از راه‌های تجاری دریایی منطقه به جزیره کیش منتهی می‌شد (وثوقی، ۱۳۸۷: ۵۰).

ابن بلخی هنگام وصف تاریخ بندر سیراف، گریزی نیز به جزیره کیش که به مسافت اندکی در مغرب سیراف واقع بود، زده و از آن به عنوان بندر تجارتی خلیج فارس در آن عهد یاد کرده و گفته است که در آنجا شهری ساخته شده بود که بارویی مستحکم داشت و در نزدیکی ساحل، محلی برای صید مروارید بوده است. این جزیره لنگرگاه کشتی‌های بلاد هند و عرب بود و نخلستانی بزرگ داشت (ابن بلخی، ۱۳۷۴: ۴۱۵). زکریای قزوینی مؤلف قرن هفتم قمری نیز در وصف جزیره کیش گفته است با اینکه هوای آنجا در تابستان مانند حمامی بسیار گرم و مرطوب است، اما شهری پرجمعیت و آباد است. فاصله جزیره از ساحل چهار فرسخ و در ساحل مقابل لنگرگاه «هزو» واقع بود و در قرن هفتم جاده کاروانی شیراز به لاغر تا آنجا امتداد داشت. وی پس از ذکر اوصاف طبیعی و جغرافیای کیش، به اهمیت تجاری آن نیز اشاره کرده و گفته است: «کشتی‌های هندیان به آن جزیره درآیند و تجارتگاه اهل هند و عجم و عرب است... و در اطراف این جزیره جزایر دیگر می‌باشد که در تصرف صاحب جزیره قیس است... و متاع هند را از آن جزیره به ولایت هند برند» (قزوینی، ۱۳۷۳: ۲۹۸-۲۹۹).

در تأیید سخن زکریای قزوینی، می‌توان از سفرنامه یک سیاح یهودی اندلسی به نام «بنیامین تودلایی» باری گرفت که در قرن ششم قمری همزمان با دوران شکوفایی جزیره کیش، از آنجا دیدن کرده و در

سفرنامه‌ای که از خود به یادگار گذاشته، از تاجران هندی تباری یاد کرده است که: «کالاهای خود مثل ادویه‌جات را برای فروش به اینجا می‌آورند و تجار جزایر دیگر و همچنین تاجران بابل، یمن و ایران کالاهایی مثل ابریشم، ارغوان، کتان، پشم، گندم، جو، انواع کالاهای دیگر و نیز انواع حبوبات را با خود به جزیره می‌آورند و در معاملات پایاپای به فروش می‌رسانند. بومیان جزیره نیز از راه دلالی و واسطه‌گری میان تجار زندگی خود را تأمین می‌کنند» (تودلایی، ۱۳۸۰: ۱۳۳-۱۳۴). وی همچنین در ادامه افزوده است که پانصد خانواده یهودی نیز در کنار اهالی کیش زندگی می‌کنند و به شغل بازرگانی مشغول‌اند (همو، همان، همان‌جا).

درباره قدرت‌گیری ملوک بنی‌قیصر در جزیره کیش، و صاف‌الحضره شیرازی داستانی را بیان کرده که براساس آن، ملوک بنی‌قیصر فرزندان ناخدایی به نام قیصر از اهالی سیراف بوده‌اند که میراث پدر را به دلیل اسراف‌کاری در اندک‌زمانی تباه ساختند. بزرگ‌ترین پسر قیصر نام داشت. وی وطن را ترک کرد و با برادران به جزیره‌ای وارد شد که بعدها به نام خود او مشهور شد. آنها در این جزیره به‌ناچار تن به ماهی‌گیری دادند تا اینکه بخت به آنان روی آورد و از طریق تجارت با مناطقی چون هند و چین، قدرتمند و نامور شدند (وصاف‌الحضره شیرازی، [بی‌تا]: ۱۷۰/۲-۱۷۱).

بدین ترتیب، امرای بنی‌قیصر در نیمه نخست قرن ششم قمری توانستند با انجام حملات نظامی، علاوه بر جزیره کیش، قسمتی از نواحی ساحلی و تعداد زیادی از جزایر خلیج فارس را زیر لوای حکومت خود قرار دهند؛ چنان‌که مستوفی بحرین، ابرکافان (قشم)، ابرون، خارک، هزو و ساردویه را از توابع کیش شمرده و گفته شده که دو سوم عواید بحرین از آن امیر کیش بوده است (مستوفی، ۱۳۳۶: ۱۶۴؛ بختیاری، ۱۳۵۷: ۵۶). البته در نیمه دوم قرن ششم قمری دست از حرکات نظامی برداشته و تنها در زمینه تجارت فعال بوده‌اند. آنان برای حفظ قدرت برتر اقتصادی و تجاری خود و همچنین جلب حمایت سلاطین سلجوقی کرمان و خلفای عباسی، هدایای گرانبهایی به دربار آنها ارسال می‌کردند (آیتی، ۱۳۸۳: ۱۰۳).

امرای بنی‌قیصر با تابعیت و پرداختن خراج به حکومت سلاجقه کرمان، فرمانداران جزایر خلیج فارس و قسمت دریا محسوب می‌شدند. بدین صورت، ملوک بنی‌قیصر با حاکمیت بر نواحی غربی خلیج فارس و جزایر و بنادر آن، به اوج ثروت و قدرت اقتصادی رسیدند (اقبال آشتیانی، ۱۳۲۸: ۱۳۲). کسب این ثروت فراوان مرهون کالاهایی بود که از این منطقه خارج و یا به آن وارد شده و سپس از طریق سایر جزایر و بنادر خلیج فارس به ممالک دیگر صادر می‌شد که مهم‌ترین آنها مروارید و اسب بود (افضل‌الدین کرمانی، ۲۵۳۶: ۱۲۸؛ حافظ ابرو، ۱۳۷۸: ۱۶) درواقع، خلیج فارس معدن مروارید محسوب می‌شد (اصطخری، ۱۳۶۸: ۳۴). در این زمینه کیش پیشرو بوده و از خیلی پیشتر مرکز مبادله و دادوستد مروارید

و صدور آن به هند و بین‌النهرین بوده است (بیات، ۱۳۷۲: ۳۰).

صید مروارید در خلیج فارس سابقه‌ای دیرینه داشته و در واقع یکی از عوامل رونق تجارت در منطقه بوده است؛ به‌ویژه آنکه مروارید این ناحیه از نظر گردی، شفافیت و درخشندگی شهرت فراوان داشته و بهترین آن در اطراف جزیره کیش، جزیره خارک و بنادر شییکوه صید می‌شد و میان این جزیره و ساحل شییکوه مغاص مروارید بوده است (اقبال آشتیانی، ۱۳۲۸: ۷)؛ چنان‌که عبدالله کاشانی نیز اشاره دارد که «بهترین لؤلؤ از دریای قیس و بحرین خیزد و لؤلؤ آن قطری خوانند منسوب به قطره باران» (کاشانی، ۱۳۴۵: ۸۵). «مرواریدها به انواع غلطان با رنگ سفید متمایل به سرخ، نباتی که خشن یا درشت بود، قوله و بدله با رنگ سفید متمایل به سبز و کبود، تنبول، کاوکی، ناعم، ناعمه (خرده مروارید)، بوکه و خاکی دسته‌بندی و ارزش‌گذاری می‌شد و به فروش می‌رسید» (چمنکار، ۱۳۹۱: ۴۹). ابن بطوطه نیز شیوه صید مروارید در کیش را به‌طور دقیق شرح داده است (ابن بطوطه، ۱۳۷۶: ۳۳۹/۱-۳۴۰).

بارتولد نیز صادرات عمده کیش در عهد سلجوقیان کرمان را اسب دانسته است (بارتولد، ۱۳۷۲: ۱۶۶). اینها اسبان اصیل و گرانبهایی بودند که در دشت‌های خوزستان پرورش می‌یافتند و به کشورهای هند و معبر (مالابار کنونی) صادر می‌شدند. همچنین شیشه‌های گرانبه‌های گوگرد و بعضی مصنوعات دیگر (وثوقی، ۱۳۸۷: ۶۵). در مجموع، می‌توان صادرات عمده کیش را اسب، مروارید، قماش، خرما و ماهی خشک دانست که تجارت مروارید از اهمیت بیشتری برخوردار بود (بختیاری، ۱۳۵۷: ۱۶).

در مقابل نیز محصولات متعددی در این عهد به جزایر کرمان از جمله کیش وارد می‌شد که از جزایر هند شرقی گیاهان طبی یعنی ادویه و اباذیر و مواد رنگی و عطری، غلام سیاه‌زنگی، عاج، پوست زرافه که در صنایع کفش‌سازی کاربرد داشت و عنبر که در صنایع عطرسازی و داروسازی و ساخت شمع و صابون مورد استفاده بود و از نواحی آفریقا انواع جواهرات و مواد و جوهرهای طبیعی و مصنوعی و چوب‌های قیمتی و چوب‌های ساختمانی که در کشورهای اسلامی بسیار کم و گرانبه‌ها به شمار می‌رفتند و تقریباً تمام خانه‌های بنادر خلیج فارس و بین‌النهرین و عربستان از این چوب‌ها بوده و در تهیه اثاثیه منزل نیز کاربرد داشته‌اند، از هندوستان چوب‌های اعلائی آبنوس و عود قماری به این سو صادر می‌شد (ذکایی آشتیانی، ۱۳۸۹: ۶۱). همچنین براساس مشاهدات ابن‌مجاور، اهالی کیش از منسوجات بافت مراکش لباس می‌پوشیده‌اند (ابن‌مجاور، ۱۹۹۶: ۳۲۶).

باستان‌شناسان پس از انجام عملیات کاوش و حفاری در منطقه تاریخی جزیره ی کیش، موفق به کشف مقدار زیادی ظروف چینی موسوم به «سلادون»^۱ شدند که در واقع از ظروف باستانی بسیار مشهور چین

۱. Celadon: نام نوعی از لعاب‌هاست که در تاریخ سرامیک جهان پیشینه‌ای دیرینه دارد. این لعاب نخستین بار در چین که از مراکز مهم و اصلی ظهور و تکامل ظروف سرامیکی است، در دمای بالا پخته می‌شد. (رنجی و سرپولکی، ۱۳۸۷: ۸۴).

بوده‌اند و همچنین ظروف تجاری دیگر که قدمت آنها را تا قرن پنجم قمری، یعنی عهد سلاجقه تخمین زده‌اند. قطعات سلادون با نقوش اژدها، ماهی و گل‌های تزئینی است. قطعات معروف به «اسگرافیاتو»^۱ و ظروف لعابدار با نقوش سیاه آبی بر زمینه نخودی، به مقدار زیاد پراکنده است. بنا بر گفته سرپرست این حفاری‌های باستانی در کیش، کشف این ظروف ثابت می‌کند که جزایر و بنادر تجاری تحت تابعیت سلاجقه کرمان، مراکز بازرگانی بسیار فعالی بودند که کالاهای گوناگون تجاری به آنها وارد و سپس از آن نقاط به سایر نواحی ارسال می‌شدند (وثوقی، ۱۳۸۷: ۶۱-۶۲؛ بختیاری، ۱۳۵۷: ۶۲). البته در این میان، ظاهراً تجارت ظروف سفالین و مروارید از اهمیت بیشتری برخوردار بود و تجارت ظروف سفالین و چوبی انحصار به شخص سلطان کیش داشته و کس دیگری مجوز خرید و فروش آن را نداشته است (ویلسون، ۱۳۶۶: ۱۱۵).

مسیرها و مراکز تجاری میان کرمان، جزیره کیش، بندر تیز و هندوستان

بسیاری از کالاهای تجاری بین مراکز تجاری قلمرو سلجوقیان کرمان با جزیره کیش و همچنین بندر تیز رد و بدل می‌شد و یا به عبارت بهتر، از درون قلمرو سلجوقیان کرمان به کیش و تیز آورده می‌شد و به خارج از ایران، به‌ویژه هند و چین صادر می‌گردید و یا برعکس با عبور از کیش و تیز، به درون کرمان راه می‌یافت. در شرح بندر تیز باید چنین گفت که نام بندر تیز در منابع مختلف به اشکال متفاوتی چون تیس، طیس، تیز و تیزا ثبت شده است. این بندر در ناحیه مکران، در سواحل دریای عمان قرار داشت. در این عهد، مکران از ایالات تحت سلطه حکومت کرمان محسوب می‌شد. سلجوقیان کرمان به این بندر اهمیت می‌دادند و به همین دلیل راه ترقی را می‌پیمود و روز به روز از جایگاه ممتازتری برخوردار می‌گردید. اگرچه این بندر در قرن چهارم نیز دارای فعالیت تجاری بود، اما اوج شکوفایی آن را باید مربوط به عصر سلاجقه کرمان در قرون پنجم و ششم دانست. این بندر بر سر راه تجاری خلیج فارس به هندوستان قرار داشت و راهی از این بندر به صورت مستقیم به منطقه ماوراءالنهر امتداد می‌یافت (خیراندیش و خلیفه، ۱۳۸۶: ۸۰-۸۱).

ملک قاورد بندر تیز را تعمیر کرد و حاکمی از جانب خود بر آن گماشت. «گویند در زمان طغرل‌شاه عشور ابریشم مکران به سی هزار دینار رسید و تمغای بندر تیز پانزده هزار دینار اجاره رفت» (خبیسی، ۱۳۸۶: ۴۰۴). این بندر مهم تا زمان مرگ تورانشاه دوم در سال ۵۷۹ق. در تسلط حکمرانان سلجوقی قرار داشت تا اینکه در این زمان ناحیه مکران از کرمان جدا شد و فرمانروایان دیگری بر آن مستولی شدند (عرشیان، ۱۳۸۸: ۲۸). بندر تیز با ناحیه قمادین در جیرفت-که جایگاه بین‌المللی بازرگانان ملل

۱. Sgraffito: سفال اسگرافیاتو یکی از نمونه‌های مهم سفالی برای نمایش تلفیق‌کننده‌کاری و تزئین لعاب رنگی بوده است (رفیعی، ۱۳۷۷: ۴۵).

گونگونگی چون هند و چین، مصر، زنگبار، حبشه، ارمنیه و آذربایجان محسوب می‌شد- رابطه‌ای نزدیک داشت. نویسنده تاریخ افضل بر آن است که: «... از خصایص کرمان ثغر تیزست که از آنجا مال‌های وافر از عشور تجار و اجرت سفاین به خزاین پادشاه رسد و اهل هند و سند و حبشه و زنج و مصر و دیار عرب از عمان و بحرین را فرضه آنجاست و هر مشک و عنبر و نیل و بقم و عقاقیر هندی و برده هند و حبشی و زنگی و مخمل‌های لطیف و وسادهای پراگین و فوطهای دنبلی و امثال این طرایف که در جهانست ازین ثغر برند و به جنب تیز ولایت مکرانست که معدن فانید و قندست و ازین دیار به جمله اقالیم کفر و اسلام برند» (افضل‌الدین کرمانی، ۲۵۳۶: ۱۲۷-۱۲۸).

در کنار محصولاتی که افضل اشاره کرد، گویا نمک دریایی تیز نیز جنبه صادراتی داشته است (محمودزهی، ۱۳۸۷: ۴۶۹). وجود تعداد زیادی سفال‌های لعاب‌دار اسلامی، گورستان بسیار بزرگ همین دوره، دیوار دفاعی و آثار تولیدی سفال در شهر باستانی تیز، معتبرترین و بهترین شواهد و مدارک رونق و آبادانی این بندر در قرون میانه اسلامی می‌باشند. همچنین عدم وجود آب کافی به منظور کشاورزی و فعالیت‌های صنعتی گسترده در این منطقه، ادعای ماهیت تجاری و بین‌المللی بودن آن را ثابت می‌کند (عرشیان، ۱۳۸۸: ۶۳). سرپرسی سایکس در سفرنامه خود موسوم به ده هزار میل در ایران به این مسئله اشاره کرده و گفته است: «طیس در ۱۸۸۸ م [۵۷۴ق] ظاهراً از بنادر معروف بوده است زیرا پس از ناامنی جاده هرمز قوافل تجارتی بدین سو متوجه شده‌اند. خط سیر قافله‌های مذکور گویا از عراق به کرمان و از آنجا به بمپور و قصرقند و بعداً طیس بوده است. از طرفی طیس مرکز خرید و فروش شکر ایالت مکران و یحتمل بازار خرید و فروش گندم سیستان به شمار می‌رفته است» (سایکس، ۱۳۶۳: ۱۴۷).

گفتنی است خط سیر تجاری، گاهی از کیش و بندر تیز به نواحی نرماشیر، بم، خبیص، بردسیر و سرانجام نواحی شمالی کرمان و از آنجا به قهستان، خراسان و ماوراءالنهر منتهی می‌شد. ایالت کرمان از گذشته‌های بسیار دور دارای راه‌های تجاری مهمی بود که برخی از این راه‌ها همزمان با حاکمیت شاهان سلجوقی بر این ایالت، بازسازی و یا امنیت آنها برقرار گردید (ر.ک. به: لسترنج، ۱۳۶۷: ۳۵۱).

دو منزلگاه این راه، شهرهای بم و نرماشیر بودند که از جمله شهرهای مهم محسوب می‌شدند و محلی برای دادوستد بازرگانان، به‌خصوص اهل خراسان با ناحیه عمان بودند (ر.ک. به: مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۸۰، لسترنج، ۱۳۶۷: ۳۳۵). در شرح این دو منزلگاه تجاری کرمان عهد سلجوقی، باید چنین گفت که منطقه بم از توابع بسیار مهم کرمان بود که هم از نظر سیاسی و هم اقتصادی و تجاری مورد توجه و پررونق بوده و برخی از شاهزادگان سلجوقی حکمرانی آن را در دست داشتند. بم مرکز صنعتی کرمان بود و بر سر راه‌های تجاری شرق و غرب قرار داشت. به استناد منابع تاریخی، اوج آبادانی و رونق مناطق بم و

نرماشیر، مربوط به قرن پنجم و ششم است. در آن ایام، از دارزین در ۲۵ کیلومتری غرب بم تا منطقه «جزان خاص ریگان» که در فاصله ۹۰ کیلومتری شرق بم قرار داشت، به دلیل وجود باغ‌های مشجر متوالی، زمین‌های کشاورزی گسترده و وسیع، مراتع سرسبز و جنگل‌های انبوه بهم پیوسته، چهار شهر مهم و پرجمعیت مناطق مذکور (دارزین، نرماشیر، جزان خاص ریگان و بم) یکپارچه سبز به نظر می‌رسید و به همین دلیل این مناطق را «دارالأربعه» می‌خواندند که اوج شکوفایی آنها مربوط به عهد سلاجقه در قرون پنجم و ششم قمری بوده است (السعدیور بهزادی، ۱۳۸۱: ۵۹-۶۳). در انتهای جنوب شرقی دشت بم، بریدگی طبیعی مناسبی وجود دارد که موجبات ارتباط این ناحیه با نواحی جیرفت و سواحل خلیج فارس را فراهم می‌ساخت و راه ارتباطی به سوی خراسان نیز از قسمت شمال دشت بم می‌گذشت که در واقع از جاده‌های پررونق کاروان‌رو بوده است (همو، همان، ۷۹).

ابریشم و پارچه‌های ناحیه بم از شهرت فراوانی برخوردار بود. در بم پارچه‌هایی گرانبها، زیبا و باکیفیت بافته می‌شد که به تمام دنیای اسلام، از خراسان و عراق گرفته تا مصر در آفریقا، صادر می‌شد و در این نواحی طرفداران بسیاری داشته‌اند. در واقع، بم مرکز صنعتی کرمان محسوب می‌شد: «و از بلاد کرمان شهر بم است ولایتی معمور بسیار ارتفاع و بمثل گویند که هیچ چشم زمین بم بی‌ارتفاع ندیده است و از آنجا ابریشم خیزد و جامه‌های مرتفع...» (افضل‌الدین کرمانی، ۲۵۳۶: ۱۲۸). از نفایس بم طلیسان‌های بلند حاشیه‌دار بود که قیمت یک طاقه شرب نازک به ده دینار می‌رسید و به دورترین نقاط صادر می‌شد (متر، ۱۳۶۲: ۱۹۸/۲). علاوه بر بم، در شهر نرماشیر نیز پارچه‌هایی برای آستر لباس بافته می‌شد و به مقدار زیادی به فارس و عراق صادر می‌گردید: «... [ولایت] شرقی شهر بم نرماشیرست. ولایتی نزه و بقعه فسیح رقع. در وی فواکه بردسیر و گرمسیر و ابریشم بسیار و دخل‌های متواتر و من وقتی در خدمت مجدالدین بن ناصح‌الدین از بم می‌آمدم و در ناحیت دارزین بر بام سرای ملک نشسته بودیم و در آن دیه‌های متصل و مزارع متسق و انهار مطرد نگاه می‌کردیم پنداشتیم بر زمین آن ناحیت بساطی زمردین گسترده‌اند و بدرّ و مرجان مرصع کرده و آن انهار سلسبیل ذوق تسنیم مزاج بطون حیاتست و در صفا آب حیات...» (افضل‌الدین کرمانی، همان، ۱۲۹).

خبیص و بردسیر نیز از دیگر مراکز تجاری کرمان عهد سلجوقی بودند که در میان خط سیر تجاری شمال کرمان و نواحی جنوبی و بنادر و جزایر خلیج فارس قرار داشتند. خبیص شهری در اطراف بردسیر است و به قول ابوحامد افضل‌الدین کرمانی، گرچه شهری کوچک است، اما خرمای آن را به دوردست‌ترین نقاط جهان می‌برده‌اند (افضل‌الدین کرمانی، ۲۵۳۶: ۱۳۱). به گفته مقدسی «مرکز خرما و ابریشم است توت بسیار نیز دارد» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۶۸۴/۲). گفته می‌شود خبیص معرب «هبیج» بوده

و اخیراً به تصور اینکه واژه‌های عربی است، آن را به شهادت تغییر داده‌اند. این شهر از زمان‌های بسیار کهن و حتی دوران پیش از تاریخ نیز آباد و معمور بوده و در عهد اسلامی به دلیل موقعیت مناسب اقتصادی و قرار گرفتن بر سر راه‌های بزرگ تاریخی، دروازه ارتباطی سیستان و بلوچستان به کرمان و خراسان بوده است (ضیاء شهبابی، ۱۳۸۱: ۱۰۸-۱۰۹) کشف آثار منطقه شهادت در مناطقی چون ترکستان (شوروی سابق) و سواحل جنوبی خلیج فارس و کشور عمان، نشان از روابط گسترده و پررونق تجاری آن در طول تاریخ با سایر مناطق جهان در سطحی فرامنطقه‌ای و بین‌المللی دارد (پوراحمد، ۱۳۷۶: ۱۶۸).

شهر بردسیر (کرمان کنونی) نیز به عنوان نقطه اتصال میان بندرهای دریای عمان و شهرهای شمالی و غربی کویرهای جنوب شرق ایران محسوب می‌شد. راه‌های ارتباطی این حدود، از بنادر عمان، هرمز، تیز و از شهرهای شرقی چون زرنج سیستان و شهرهای غربی چون شیراز آغاز می‌شد و در شهر کرمان به هم می‌رسیدند و دوباره از کرمان آغاز می‌شد و به شکل پروانه به اصفهان و یزد و یا راور و قائن و طیس و هرات منتهی می‌شدند و کرمان به عنوان نقطه اتصال این راه‌ها بوده است و بدان سبب که بارندگی در آن ناچیز و اندک است، کشاورزی و زمین‌های زیر کشت کم بوده و بدین ترتیب عمده درآمد آن از طریق مبادلات تجاری و سیستم راه‌های ارتباطی تأمین می‌گردید (باستانی پاریزی، ۱۳۸۶: ۴۵). این موقعیت شهر کرمان بر سر راه‌های شرقی-غربی و شمالی و جنوبی تجاری مهم آن روزگار، منجر به رشد شهر و بازار آن در جهت مسیر این راه‌ها شده بود و بدین صورت شهر کرمان رشدی به سمت شمال داشته و محلات جدید در عهد سلجوقی بر این اساس، به شهر اضافه شد. کاروان‌هایی که از جنوب وارد بردسیر می‌شدند و همچنین کاروان‌هایی که از شمال (خراسان) به طرف جنوب در حرکت بودند، از بازاری که در محله شاه عادل بنا شده بود، عبور می‌کردند. بقایای این بازار در حال حاضر در محله «میدان قلعه» و در امتداد بازار «قلعه محمود» قرار دارد و درواقع، قدیمی‌ترین بخش از بازار شهر کرمان محسوب می‌شود (پوراحمد، ۱۳۷۶: ۱۳۴، ۱۵۶، ۲۴۵). باید متذکر شد که در عصر سلجوقیان بود که به دلیل اهمیت یافتن روزافزون راه تجاری خراسان به بندر هرموز و جزیره کیش که درواقع در سایه شکوفایی اقتصادی کرمان در آن عهد بوده است، نطفه‌های اولیه بازار قدیم در جوار محله شاه عادل در شهر بردسیر، در مسیر این راه تجاری مهم شکل گرفته بود و بعدها توسط سایر حکام قرون بعد به وسعت آن افزوده شد (پوراحمد، ۱۳۷۰: ۸۱).

بدین ترتیب، می‌توان به اهمیت و جایگاه تجاری شهر بردسیر در عهد سلاجقه کرمان پی برد که درواقع دارالملک و پایتخت اصلی آنها نیز بوده است. ابوحامد کرمانی در کتاب *عقد العلی للموقف الاعلی* شهر بردسیر به عنوان پایتخت سلاجقه را در زیبایی همچون قصری درخشان و شهر جامع تمام سرزمین‌های آن توصیف کرده که در استواری و نیکویی نزد جهانگردان و بازرگانان شهره بوده و بارگاه‌هایی عالی

داشته است (افضل الدین کرمانی، ۲۵۳۶: ۱۲۹-۱۳۰). حمدالله مستوفی نیز در *نزهة القلوب* به رونق اقتصادی کرمان اشاره کرده و گفته است: «حقوق دیوانی اش در عهد سلاجقه هشتصد و هشتاد هزار دینار بوده است و اکنون [عهد مغول] شصت و هفت تومان و شش هزار و پانصد دینار است» (مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۳۹) و یاقوت حموی تأکید کرده است که کرمان در دوره سلاجقه از بهترین و آبادترین شهرها بوده است (لسترنج، ۱۳۶۷: ۳۲۱).

از سویی محصولات متنوع این ایالت نیز در آبادانی و رونق آن نقش داشته‌اند؛ زیرا کرمان سرزمین وسیعی بود که محصولات گوناگونی در آن به عمل می‌آمد و به نواحی دیگر صادر می‌گردید؛ چنان که اصطخری در این باره بیان کرده است که: «به کرمان گرمسیر و سردسیر است و در هم آمیخته بود و از میوه‌ها همه گونه باشد» (اصطخری، ۱۳۶۸: ۱۳۹). مهم‌ترین محصولی که از شهرهای کرمان به سایر بلاد ارسال می‌شد، خرما بود. طبق گفته نویسنده تاریخ افضل: «از شهرهای نواحی بردسیر، خبیص است که ولایتی اندکست و از وی خرما به اقصی بلاد عالم برند و از نواحی بردسیر، کوبنانست که از آنجا توتیا خیزد و به همه جهان از آنجا نقل کنند» (افضل الدین کرمانی، همان، ۱۳۱). خرمای کرمان به اندازه‌ای زیاد بود که مردم این ولایت زیردرختی‌ها را جمع نمی‌کردند و در بعضی مناطق کرمان خرما صد من یک درهم فروخته می‌شد و بارکش داران، حمل خرمای کرمان به خراسان را بالمناصفه مقاطعه برمی‌داشتند و هر ساله صد هزار شتر باری برای حمل و انتقال خرما به کرمان می‌آمد (متز، ۱۳۶۲: ۱۷۲/۲).

نویسنده *حدود العالم* محصولات کرمان را خرما، زیره، نیل، نیشکر و پانیذ (فانیذ= قند و شکر یا نبات) معرفی کرده که محصولات گرمسیری آن محسوب می‌شوند؛ گرچه خرمای آن بر دیگر محصولات برتری دارد (حدود العالم، ۱۳۶۲: ۱۲۶-۱۲۷). اصطخری نیز در *مسالك و ممالک* از این محصولات نام برده و حدود کشت آنها را از ناحیه مغون و ولاشگرد تا هرمز مشخص کرده است. وی همچنین گفته است از ناحیه خواش «پانیذ خیزد و به سیستان برند و داد و ستد به درم باشد» (اصطخری، ۱۳۶۸: ۱۴۳-۱۴۴). یاقوت حموی خرمای کرمان را از خرمای بصره برتر دانسته است (حموی، ۱۳۸۰: ۱۱۸/۲). حمدالله مستوفی محصولات هرمز را نخل و نیشکر و محصولات شهر بابک و سیرجان و ریگان را غله و پنبه و خرما معرفی کرده است (مستوفی، ۱۳۶۲: ۱۴۱). این محصولات به همه مناطق صادر می‌شد؛ از جمله خرما به خراسان و نیل به فارس. همچنین غلات به دست آمده از ناحیه ولاشگرد به هرمز و سپس از هرمز به وسیله کشتی‌های تجاری به سایر ممالک ارسال می‌گردید (لسترنج، ۱۳۶۷: ۳۴۳). محصول صادراتی انقوزه نیز که در فاصله میان سیستان و مکران حاصل می‌شد، از مواد خوراکی مهم و پرکاربرد بود و طرفدار فراوان داشت (متز، ۱۳۶۲: ۱۷۴/۲).

ضعف سلجوقیان کرمان و تسلط تدریجی هرمز در تجارت خلیج فارس

همزمان که جزیره کیش دوران عظمت خود را طی می کرد، رقیبی برای او پیدا شد و آن پادشاهان هرموز بودند که از نیمه قرن ششم قمری برای امرای کیش دشمنان خطرناکی شدند و یک سلسله جنگ‌ها و نزاع‌هایی بین آنان رخ داد. آنها همواره برای دستیابی به باراندازهای مهم و پرسود کشتی‌ها و قوافل بازرگانی و راه‌های تجاری در ستیز بودند و ملوک هرمز بر آن بودند تا بر تجارت پرسود میان صفحات جنوبی ایران با شبه‌قاره هند، چین، زنگبار و غیره دست یابند. در تاریخ سلجوقیان و غز آمده است که: «تا گذر قوافل عراق از ثغر تیز باز فرضه هرموز افتاد پیوسته [میان] ملک قیس و امیر هرموز تیغ مناوات مسلول بود و طریق مصافات مسدود» (خبیصی، ۱۳۸۶: ۵۹۹).

همزمان با این جریان‌ها، سلجوقیان کرمان نیز وضعیت آشفته‌ای را می‌گذراندند و با مرگ طغرلشاه سلجوقی، امنیت و آسایش از کرمان رخت بر بست و دوران پرآشوب کشمکش‌های فرزندان وی برای کسب قدرت، کرمان را به ویرانی کشاند. در این میان، سه تن از پسران طغرلشاه یعنی ارسلانشاه، بهرامشاه و تورانشاه به جان یکدیگر افتادند و هر یک با یاری گرفتن از دولت‌های هم‌جوار چون فارس و یزد، عراق و خراسان، به کرمان لشکرکشی می‌کردند (ر.ک. به: مرسل‌پور، ۱۳۸۷: ۸۴). در این بیست سال پایانی حکومت قاوردیان، کرمان در آتش این اختلافات و درگیری‌ها سوخت و مراکز تجاری مهم آن نیز رو به ویرانی نهاد. در واقع، باید گفت هر آنچه سلاطین پیشین سلجوقی کرمان برای توسعه تجارت این سرزمین رشته بودند، به یکباره پنبه گردید. این کشمکش‌ها نه تنها تجارت و مراکز تجاری را رو به رکود برد، بلکه قطعی و گرسنگی را جایگزین فراخی و آسایش مردم کرمان کرد (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۲۶: ۹۱). ضربه نهایی را نیز طوایف ویرانگر غز به سرکردگی ملک دینار، بر پیکر نیمه‌جان دولت و تجارت کرمان وارد کردند و به تبع آن آسایش و امنیت به کلی از میان رفت و تجارت با رکودی بی‌سابقه مواجه گردید (افضل‌الدین کرمانی، ۱۳۲۶: ۹۴؛ خبیصی، ۱۳۴۳: ۱۳۵).

در این اوضاع و احوال، امرای بنی‌قیصر برای دستیابی به هرموز و نابودی رقیب خود، تلاش‌های مضاعفی انجام دادند و حتی به هنگام هجوم ملک دینار غز به کرمان، به محض آگاهی از این موضوع

که ملک دینار به سبب ثروت فراوان منطقه هرموز قصد هجوم به این بندر را در سر می‌پروراند

«این حالت را نه‌زتی تمام و فرصتی برحسب مرام دانست و رسل و قواصد به ملک دینار روان

داشت و انهاء کرد که اگر ملک فرضه هرموز به من ارزانی دارد هر سال صد هزار دینار زر خراجی

و پنجاه سر اسب تازی بدهم. ملک دینار او را به انجام این حاجت اجابت فرمود و وعده اتمام آن

داد... و تحف و طرف ملک قیس به حضرت ملک دینار متواتر شد و جوانب صداقت چنان معمور

که ملک قیس التماس التقاء و سؤال اجتماع پخت» (خبیسی، ۱۳۴۳: ۵۹۹).

بنابراین ملک دینار به منظور دیدار با امیر کیش، راهی هرموز شده و در ناحیه‌ای به نام «خور ابرهیمی» هدایای امیر کیش را مستقیماً از خود وی دریافت کرد: «پس ملک قیس از لطایف اقمشه دریایی و طرایف امتعه هند باری و آلات مجالس و اوانی زر و سیم و لآلی ثمین و نقود مختلف و فرش و طرح و خیمه بر ترتیب خزانه و اصطبل و فراشخانه و مطبخ و غیره همه را اسباب ملکی نو و کدخدایی تازه فرستاد و یک پاره خز مضاعف و یک خانه سیاه و یک خانه سرخ و خدمت‌های شگرف کرد و هدیه‌ای عجیب فرستاد و خواص و حرمسرای را هر یکی علیحده نقدی فرستاد و تحفه‌ای لایق داد و تشریف شگرف فرمود» (همان، ۶۰۰). از لیست این هدایا می‌توان به میزان بالای ثروت و مکنت کیش و همچنین گستره تجاری آنان در این عهد پی برد. البته چون «درین اوقات رسل والی هرموز بر تواتر و توالی می‌رسید و تقبل مال خراج می‌کرد تا مگر رایات منصوره هم از آن سرحد باز گردد و به در هرموز نشود» (همان، ۵۹۰). امیر کیش نتوانست به مقصود خود یعنی تصرف و نابودی ملوک هرموز برسد؛ زیرا تنها «غرض ملک آنکه از هردو جانب مال کشد و مقصود خود حاصل کند» (همان، ۵۹۹).

ملوک بنی‌قیصر پس از نابودی حکومت سلاجقه کرمان نیز تا حدودی قدرت برتر اقتصادی خود را حفظ کردند و با پرداخت هدایایی به دربار خلفای عباسی و امرای فارس، منطقه تحت نفوذ خود را از گزند دشمنان حفظ می‌کردند، اما «چون نوبت ملک به ملک سلطان بن ملک قوام‌الدین بن ملک تاج‌الدین بن ملک‌شاه بن ملک جمشید رسید، دولت بنی‌قیصر روی به ضعف نهاد و علت آن چنان بود که ملک سلطان برخلاف اسلاف خود که پیوسته با پادشاهان فارس راه مسالمت و دوستی پیش می‌گرفتند، سرکشی آغاز نهاد و اتابک ابوبکر را خشمگین ساخت» (آیتی، ۱۳۸۳: ۱۰۳). ملوک هرمز نیز از فرصت استفاده کردند و به سبب رقابت دیرینه‌ای که میان آنان با امرای کیش وجود داشت، از اتابکان فارس اجازه خواستند تحت حمایت آنان به کیش هجوم ببرند و آنجا را فتح کنند و سرانجام با هجوم آنان، ملوک کیش رو به ضعف رفتند (قزوینی، ۱۳۷۳: ۲۹۹). البته از این نکته نیز نباید غافل بود که جزیره کیش پس از هجوم اتابکان و تسلط بر آن، همچنان راه ترقی و شکوفایی خود را می‌پیمود؛ به گونه‌ای که به دلیل ثروت و مکنت و بازارهای پررونقش، از جانب اتابکان به «دولت‌خانه» موسوم گشت. این جزیره تا اواخر قرن هشتم قمری همچنان دارای شهرت فراوان بود، اما بعدها رو به ویرانی گذارد و جایگاه خود را به جزیره هرموز سپرد (مصطفوی، ۱۳۵۹: ۵۲۱، اقتداری، ۱۳۸۷: ۱۰۰؛ سدیدالسلطنه، ۱۳۶۸: ۲۷۲).

نتیجه‌گیری

مقاله حاضر بر آن بود تا ضمن بیان پیشینه‌ای مختصر از وضعیت تجاری خلیج فارس، پاسخی درخور برای پرسش اصلی پژوهش یعنی نقش سلجوقیان کرمان در رونق یا رکود تجاری خلیج فارس (به‌ویژه جزیره کیش) و خط سیر تجاری میان جزایر و بنادر این آبراه با مراکز تجاری درون کرمان و سایر نواحی جهان آن روز بیابد. بنابراین از آنچه بیان گردید، نتایج زیر حاصل شد:

اگرچه در طول تاریخ تا قبل از قرن پنجم قمری و قدرت‌گیری سلجوقیان در کرمان، بنادری چون ابله، بصره و به‌ویژه سیراف، به ترتیب پررونق‌ترین بنادر خلیج فارس بودند و کالاهای تجاری وارداتی از شبه‌قاره هند، چین، زنگبار و غیره را به درون ایران می‌فرستادند و یا کالاهای صادراتی را به این ممالک صادر می‌کردند، اما از این قرن به بعد و در اثر عوامل متعددی چون سیاست‌های مداخله‌گرانه خلفای فاطمی مصر در تجارت شرق و غرب دنیای آن عصر، ظهور شبانکارگان در شرق فارس و گسترش نامنی در پس کرانه‌ها و شاید از همه مهم‌تر قدرت‌گیری سلجوقیان (قاوردیان) در کرمان و حمایت آنها از تجارت جزایری چون کیش و بنادری نظیر تیز، خط سیر کالاهای تجاری را از سیراف بدین مناطق کشانید.

حمایت سلجوقیان کرمان از ملوک بنی‌قیصر، نه تنها موجبات تحکیم قدرت سیاسی آنها را فراهم کرد، بلکه باعث شد این جزیره رونق تجاری روزافزونی بیابد و جایگاه پیشین سیراف را از آن خود سازد. کالاهای تجاری بی‌شماری از اقصی نقاط جهان آن روز به کیش آورده می‌شدند و میان تجار و کسبه ردّ و بدل می‌گردیدند. براساس مطالبی که در تواریخ محلی کرمان و به‌ویژه آثار مورخ نامدار افضل‌الدین ابوحامد کرمانی ارائه شده و در متن نیز بدان‌ها اشاره گردیده است، شبه‌قاره هند یکی از مناطقی است که بیشترین کالاهای تجاری میان بنادر آن با جزایر و بنادری چون کیش و تیز ردّ و بدل شده است.

با تسلط سلجوقیان کرمان بر بندر تیز (تیس) و جزیره کیش، خط سیری جدید برای ردّ و بدل کردن کالاهای تجاری درون قلمرو سلجوقیان کرمان با حوزه خلیج فارس پیدا شد و کالاهای فراوانی از این مسیر و در طی مراکز تجاری کرمان، نظیر نرماشیر، بم، خبیص، بردسیر، کوهنجان و غیره تبادل می‌شد. در اثر تلاش‌های روزافزون سلجوقیان کرمان، ناحیه قماذین در جیرفت به یکی از جایگاه‌های بین‌المللی تجار آن روز تبدیل شده بود و براساس گفته‌های تواریخ محلی کرمان، تجار و بازرگانان بسیاری از ملل گوناگون، اعم از هندی، چینی، مصری، حبشی، ارمنی و زنگباری در این بارانداز تجاری، حجره خریدند و به تجارت مشغول شدند.

با تأمل در تواریخ محلی کرمان و منابع جغرافیایی که در متن بدان‌ها پرداخته شد، می‌توان دریافت که

اوج این رونق تجاری مربوط به دوران حکومت برخی از حاکمان سلجوقی کرمان، چون ملک تورانشاه اول سلجوقی و ملک ارسلانشاه اول است که تقریباً میان نیمه دوم سده پنجم و نیمه نخست سده ششم بر نواحی کرمان، هرمز، عمان و مکران حاکمیت داشتند. البته بیان این نکته نیز ضروری است که اقتدار سلجوقیان بر کرمان و تلاش آنان برای رونق اقتصادی این ناحیه و به‌ویژه مراکز تجاری درون کرمان و بنادر و جزایر خلیج فارس، همیشگی نبوده و عواملی چون آشفتگی‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی اواخر دوران سلجوقیان به سبب چالش‌های میان فرزندان طغرلشاه سلجوقی بر سر تاج و تخت کرمان و همچنین هجوم غزها به کرمان و قتل و غارت آنها، موجبات ناامنی و به تبع آن رکود اقتصادی مراکز تجاری را فراهم می‌ساخت.

از این مهم نیز نباید غافل بود که همزمان با اقتدار سلجوقیان کرمان، هرمز نیز یکی دیگر از مراکز تجاری خلیج فارس بود که تحت تصرف سلجوقیان کرمان درآمده بود و از آنجا نیز کالاهای تجاری فراوانی به درون کرمان و سایر نواحی ایران رد و بدل می‌گردید؛ موضوعی بسیار مهم که اگرچه در این نوشتار مجال پرداختن بدان پیش نیامد، اما امید است که به زودی و در مقاله‌ای دیگر بدان بپردازیم.

References

- Abbāsi, Javād; Amiri, Leila (2011), "Kermān trade from the 6th to the 8th centuries AH with an emphasis on the position of Jirāft", *Iranian Studies Journal*, vol. 19, pp. 301-320. [In Persian]
- Afzal Al-Din Kermāni, Ahmad ibn Hamid (1977), *Kitab-i 'Iqd al-'Ula lil-Mawqif al-A'la: Qadimatarin tā'riq, Marbut bih Havadis-i Kirman dar 'Ahd-i Salajiqā*. Ali Muhammad Amiri Naini, Muhammad, Ibrāhim Bāstāni-Pārizi. Tehran: Ruzbahan. [In Persian]
- Al-Hosseini, A. (1993). *Aḵbār Dowlat Seljuk*. (M. Eqbal Rev.). Beirut: Dar al-afaq jadide. (In Arabic)
- Āyati, Abd al-Hamid (2013), *tā'riq-e Vassaf*, Tehran: Research Institute of Human Sciences. [In Persian]
- Bāstāni Pārīsi, Mohammad Ibrāhim (1978), *Vadi-i Haftvad, a discussion on the social history and historical monuments of Kermān*, Vol. 1, Tehran: National Art Association. [In Persian]
- Bāstāni Pārīsi, Mohammad Ibrahim (1988), *Az Sir Ta Peaz*, Tehran: Alam. [In Persian]
- Bondari Esfahani, E. (2022). *The History of Seljuk Government*. Beirut: Dar al-afaq Jadide. (In Arabic)
- Bosworth, C. E. (1995). Saldjukids, *Encyclopedia of Islam*. Vol.7. (E. J. Brill Edit). 936-959. [In

English]

- Bosworth, Clifford Edmund and others (2001), *Iranian History Dynasties: Seljuks*, translated and edited by Yaqub Azhand, Tehran: Molly. [In Persian]
- Chamankār, Jafar; Sediqi, Mina (2012), “*The effect of mutual relations between the Mongols (Ilkhans) and the Karakhtaians of Kerman in the economic development of Hormuz (case study 703-647 AH)*”, *Iranian Islamic History Studies*, Vol.2, pp. 18-36. [In Persian]
- Estakhri, Abū Ešaq Ebrāhīm (1961), *Ketāb al-masālek wa’l-mamālek*. Translator Īraj Afšār, Tehran: Bongāh-e-Tarjomeh va Našr-e-Ketāb. [In Persian].
- Forouzāni, A. (2015). *Seljuks from the Beginning to the End*. Tehran: Samt. [In Persian]
- Gabriel, Alphonse (1969), *Geographical research about Iran*, translated by Fath Ali Khaje Nouri, completed and corrected by Homan Khaje Nouri, Tehran: Ibn Sina. [In Persian]
- Hādizadeh Kakhki, Saeed (2010), *Caravanserai in Iran*, Tehran: Cultural Research Office. [In Persian]
- Hâfiz Ebrû. Šahabuddin Abdullah Khafi (1999), *Hafez Abro’s geography including the geography of Kerman and Hormuz*, corrected by Sadegh Sajjadi, 3rd volume, Tehran. [In Persian]
- Hâfiz Ebrû. Tâ’rîk-e Hafiz Ebru [Hâfiz Ebrû history]. Manuscripts. Tehran: Malek library Archive. [In Persian]
- Hamadāni, R. (2008). *Jami’ al tawarîk*. (M. Rowšan, Rev.). Tehran: Written Heritage Research Center. [In Persian]
- Hosseini Qazvini, Y. (1936). *Lab Al-Tārîk*. (S. J. Tehrani, Rev.). Tehran: Galaleh kavar. [In Persian]
- Ibn al-Athir, A. (2004). *Al-Tārîk al-bâhir fî al-Dawlah al-Atâbakîyah bi-al-Mawşil*. (A. A. Taylmat Research.). Cairo: Dar al-Kitab al-Hadith. [In Arabic]
- Ibn al-Athir, A. (2008). *The Complete History*. Vol. 10 & 11. Beirut: Dar al-sad Press. [In Arabic]
- Joveyni, A. M. (1958). *The history of the world conquerer*. Vol. 1. & 2. Corrected by Qazvini, M. Tehran: Bamdad Publication. [In Persian]
- Kashani, Abu al-Qasim (1966), *Arayes al-Javaher VA Nafāyes al-Atayeb*, Tehran: Association of National Artifacts. [In Persian]
- Ibn Mojaver, Y. (1996). *Tārîk al-mostabser*. Corrected by: M. H. Muhammad. Cairo: Religious Culture Library. (In Arabic)
- Kāšani, Abu al-Qasim (1969), *tā’rîk-e Uljaytu* (History of Oljeitu), under the efforts of Mahin Hambali, Tehran: Book Translation and Publishing Company. [In Persian]
- ġabisi, M. (1994). *Seljuq and Oghuz in Kermān*. With the introduction written by Bastani Parizi, offset: Safa. [In Persian]

- Ḳafi, F. (1960). *Mojmal-e Fasihi* [Fašhi History]. Corrected by Farrokhi, M. Mašhad: Ancient Bookstore. [In Persian]
- ḳorāsāni, M. H. (2007). *Montakhab al-tavarikh*. Tehran: Ismailie Bookstore. [In Persian]
- Kheairandiš, A. (2002). *The Portuguese and Iran's maritime economy*. History of Foreign Relations, 10, 107-116. [In Persian]
- Kiāni, M. (2009). *History of Iranian Art and Architecture in the Islamic Period*. Tehran: SAMT Press. [In Persian]
- Lambton, A. (1994). *Continuity and Change in the Middle History of Iran*. (Y. Ajand, Trans.). Tehran: Ney Press. [In Persian]
- Mirḳānd, M. (1996). *Rawzat aš-šaā*. Tehran: Elmi, Vol. 4, Second Edition. [In Persian]
- Mirḳand, M. (1959). *Rawzat aš-safā*. Tehran: Pirouz Publicatons. [In Persian]
- Monši Kermani, N. (1983). *Samt al-a'ala lel-Hazrat al-Olia*. Corrected by Iqbal, A. Tehran: Asatir Press. [In Persian]
- Morsalpour, M. (2008). *The History of the Seljuqs in Kerman*. Kerman: Kermanšenasi Center Press. [In Persian]
- Mustawfi Qazvini, H. (1983). *Nazhat al-Qolub*. Corrected by Lestranj. Tehran: World Book Publishing. [In Persian]
- Neyšaburi, Z. (1954). *Seljuk Nameh with Appendix of Seljuk Nameh*. Tehran: Qalale Khavar. [In Persian]
- Rāwandi, M. (1955). *The Rāhat-Us-Sudur VA Āyat-Us-Surur: Being a History of the Saljuqs*. (M. Eqbal, Rev.). Tehran: Amir Kabir Press. [In Persian]
- Roostā, Jamšid. «*Analysis of Political Relations between the Qara-Khitai Dynasty of Kerman with Mongols and the Ilkhanates*». Historical Sciences Studies, Scientific-Research Journal of University of Tehran. Volume 8, Issue 1-No 13, February 2017, Pages 57-76. [In Persian]
- Roostā, Jamšid. «*Qara-khitai Ambassadors in the Kharezmšahids' Court; Formation of the Qara-khitai Dynasty in Kerman*». Volume 11, Issue 1-Serial Number 19, September 2019, Pages 93-111. [In Persian]
- Roostā, Jamšid; Pormehdzadeh, Sahar. «*Analysis of the Judiciary Organization of the Qara-Khitai Government of Kerman*». Journal of Iran History, No 70/5, summer-autumn 2012. [In Persian]
- Roostā, Jamšid; Pormehdzadeh, Sahar. «*Military organization and structure of the army in the Qara-ḳitayan government*». Historical Sciences Studies, Scientific-Research Journal of University of Tehran Volume 11, Issue 41 (spring 2021), Pages 123-148. [In Persian]
- Satarzade, M. (2014). *Seljuk (431-590 A.H)*. Tehran: Samt Press, Second Edition. [In Persian]

- Sykes, S. P. (1963). *Tahghighat-e Tā'riḵ darbare-ye Ḳorāsān* [Historical Research on Khorasan]. Translated by Saeedi, Gh. Astan Quds, (15): 15-24. [In Persian]
- Vassāf Al-Hazra Širazi, Šahab-al-Din-Abdullah (1338), *tā'riḵ-e Vassāf (the history of Vassaf)*, by Mohammad Mahdavi-Esfahani, Bombay: Bina.
- Vaziri, A. (1986). *tā'riḵ-e Kermān (Bāstāni-e Pārizi, Rev.)*. Tehrān: Elmi Press. [In Persian]
- Vosuoqi, Mohammad Baqer (2004), *History of Persian Gulf and Neighboring Countries*, Tehran: Samt.

